

УДК 82.0(075.8)

МЕТОДИ НАВЧАННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОДИДАКТИЧНОЇ ТА МЕТОДИКО-ЛІТЕРАТУРНОЇ СТРУКТУРИ УРОКУ

Бондаренко Ю. І.

Автор статті стверджує, що цілеспрямоване застосування основних методів навчання на уроках літератури можливе тільки на основі встановлення зв'язків між ними та шляхами аналізу художнього матеріалу. Він бере за основу методи відповідно до характеру логіки пізнання, методи навчання за рівнями розумової діяльності. Застосування кожного методу розглядається під кутом зору певного шляху аналізу літературного твору.

Ключові слова: метод, аналіз, синтез, індукція, дедуція, евристичний метод, репродуктивний метод, дослідно-пошуковий метод, творче читання, шляхи аналізу, дидактична структура.

Автор статьи утверждает, что осознанное использование методов обучения на уроках литературы может быть только на основе установления связей между ними и путями анализа художественного произведения. Он берет в качестве основы методы по характеру логики познания, методы обучения по уровням умственной деятельности. Использование каждого метода рассматривается под углом зрения определенного пути анализа литературного произведения.

Ключевые слова: метод, анализ, синтез, индукция, дедуция, эвристический метод, репродуктивный метод, исследовательско-поисковый метод, творческое чтение, пути анализа, дидактическая структура.

The author of the article maintains that a goal-oriented use of the main teaching methods within a literature lesson is only possible when links between these methods and ways of fictional text analysis are properly established. He examines methods which are grouped together according to the logic of cognition (analytic, synthetic, induction, deduction), as well as according to levels of mental activity (heuristic, research, reproductive, creative reading). The use of each method is viewed from the standpoint of a certain way of analysis (event-based, compositional, image-based, genre-based, structural and stylistic, conceptual, philosophical etc.) used in a lesson. The author describes links between analysis methods and ways of historical, literary and biographical material.

Additionally, the article points at the main didactic structures within which methods of teaching and ways of analysis are used: "gaining new knowledge", "forming abilities and skills", "applying knowledge, abilities and skills", "testing and correction of acquired knowledge, abilities and skills", "systematization of knowledge, abilities and skills", "combination of different didactic structures".

Based on this, the author describes mental activities which are possible during literature lessons. He claims that full understanding of the learning situation phenomenon is only possible when its three aspects are combined, namely when methods of teaching, ways of analysis and didactic structures of main lesson types interact.

Key words: method, analysis, synthesis, induction, deduction, heuristic method, reproductive method, research method, creative reading, ways of analysis, didactic structure.

Будь-яка навчальна ситуація уроку літератури є своєрідним перехрестям загальнодидактичних та методико-літературних складових. Зокрема, це стосується зв'язків між методами навчання, типологічно зумовленими структурами уроків (загальнодидактичний аспект) та шляхами аналізу різних видів літературного матеріалу (методико-літературний аспект). Отже, підходячи до організації окремої навчальної ситуації або їх сукупності, словесник має здійснити усвідомлений вибір основних методів навчання, які, з одного боку, забезпечать розв'язання дидактичних завдань (засвоєння нових знань, формування вмій і навичок, перевірку сформо-

ваних знань, умінь і навичок, узагальнення і систематизацію знань, умінь і навичок, застосування знань, умінь і навичок), а з іншого – літературно-дослідницьку програму, пов'язану з обраним шляхом аналізу. "Мета кожного уроку включає не тільки засвоєння змісту матеріалу, але й певні способи цього засвоєння, види навчальної діяльності учнів, розвиток їх умінь, елементи загального розвитку" [6, с. 71]. Тому головним елементом у забезпеченні процесуальної складової заняття слід вважати **метод навчання**. "Слово **метод** походить з грецької мови і в перекладі означає спосіб дослідження явища, шлях пізнання істини. Існує кілька визначень методу навчання, які в основному зводяться до способу дидактичної взаємодії вчителя й учнів, що спрямовуються на розв'язання тих навчальних, освітніх і виховних завдань, які реалізуються на уроках... Методи відображають логіку пізнавальної діяльності учнів, яку спрямовує і якою керує вчитель" [1, с. 142].

Сучасна дидактика пропонує декілька класифікаційних систем методів: словесні (розповідь, лекція, бесіда), за характером логіки пізнання (аналіз, синтез, індукція, дедукція), за рівнями розумової діяльності (евристичний, дослідно-пошуковий, репродуктивний, творчого читання). Як окремий метод, виділяють метод самостійну роботу з біографічними та художніми текстами.

Діяльність у межах навчальної ситуації доречно класифікувати з допомогою різних систем методів. Разом із тим одним методом можна охопити як одну, так і декілька ситуацій.

Методи за характером логіки пізнання

Важливо, щоб на уроках літератури були задіяні такі методи, як аналітичний, синтетичний, індуктивний та дедуктивний, що базуються на логіці пізнавальних процесів і стимулюють розвиток елементів літературознавчого мислення. Саме вони забезпечують одну із найважливіших умов технологізованого навчання, яка полягає в ознайомленні учнів з "алгоритмами й рекомендаціями щодо проведення основних типів літературного аналізу. Вчитель має детально пояснити учням сутність їх навчальної роботи, розкрити загальну процедуру аналізу, вказавши на засоби його проведення й наголосивши на певному порядку розумових дій" [3, с. 212].

Аналітичний метод передбачає розчленування цілого (художнього тексту, історико-літературного чи біографічного матеріалів) на частини, виділення в них найсуттєвіших ознак. Його слід вважати основним у шкільній практиці викладання літератури, оскільки він у першу чергу дозволяє розгорнути дослідницьку діяльність, що має розвивальне значення для учнів. Аналіз здебільшого відбувається в рамках дидактичних структур "засвоєння нових знань, формування вмінь та навичок", "застосування знань, умінь і навичок", інколи "перевірки знань, умінь і навичок". Його мета – забезпечити глибоке усвідомлення учнями змісту та форми художнього твору, змісту історико-літературних та біографічних текстів, виробити уміння здійснювати дослідницьку роботу. Особливості застосування методу значною мірою пов'язані з обраним шляхом аналізу.

Після проведення аналізу існує потреба звести всі результати в одне ціле, узагальнити їх. Тут у пригоді стає **синтетичний метод** – "це уявне або практичне поєднання виокремлених аналізом елементів або властивостей предмета в єдине ціле" [5, с. 143]. **Синтез** використовується під час застосування дидактичної структури "узагальнення та систематизація знань, умінь та навичок". Це або цілий типологічно завершений урок, або окремий етап у межах занять інших типів. Синтез буває потрібним і на етапі підготовки школярів до засвоєння нових знань, умінь та навичок.

У літературознавчому аспекті його сутність зводиться до декількох конкретних завдань, а саме: на основі здійснених спостережень школярі можуть робити узагальнення про формо-змістову систему літературного твору або його окремі елементи, оригінальність людської і творчої особистості письменника, тенденції в розвитку мистецтва слова на конкретному проміжку часу, загальні закономірності літературного процесу.

Під час застосування і аналізу, і синтезу виникає потреба у використанні **індукції** та **дедукції**, які дидактика визначає самостійними методами. **Індуктивним методом** окреслено спосіб вивчення явищ від одиничного до загального. Для навчального матеріалу з літератури це рух дослідницької думки учнів від осмислення окремих формо-змістових елементів до цілісної оцінки художнього тексту, від

історико-літературних чи біографічних фактів та тем до узагальнення феномену художнього періоду чи письменника. Проте є можливості й для застосування **дедукції** (від загального до одиничного). Організація роботи може відбуватися й таким чином: учитель зразу дає цілісну оцінку навчальному матеріалу, а потім у процесі аналізу разом із школярами відбувається її підтвердження / спростування, уточнення, розширення, доповнення тощо. Тут широко використовуються і твердження-узагальнення тих, хто осмислював літературні явища (літературознавців, авторів шкільних підручників та ін.).

Специфіка застосування названих методів значною мірою залежить від обраних учителем шляхів вивчення нового матеріалу. Спробуємо її конкретизувати для художнього матеріалу.

Подієвий шлях: аналіз передбачає поділ тексту на сюжетні частини (епізоди; виділення сюжетотворчих елементів – розвитку дії, зав'язки (встановлення сутності конфлікту), розвитку дії, кульмінації, розв'язки), визначення різноманітних художніх елементів у межах названих складових, їх оцінка, зіставлення елементів між собою; **синтез** – це цілісна оцінка кожного епізоду, сюжетотворчого елемента, що базується на осмисленні комплексу їх властивостей, встановлення ролі у творі; узагальнення змісту всього тексту на основі розгорнутого сюжету.

Композиційний шлях: зовнішньоконпозиційне структурування твору здійснив сам автор, тому вчитель та учні розпочинають **аналіз** із виділення художніх елементів у межах кожної частини, осмислюють їх специфіку, поетапно переходячи від однієї до іншої; **синтез** включає в себе цілісну оцінку кожної із частин, визначення її ролі в межах текстуального поля, комплексне осмислення всього твору на основі суми значень, закріплених за цими частинами.

Хронотопний шлях: виділення у творі основних хронотопних утворень, структурування на менші часопросторові складові, осмислення їх змістових та формальних елементів, дослідження зв'язків між хронотопами (рівень **аналізу**); узагальнена оцінка хронотопів, виходячи із осягнення сутності їх самих та зв'язків між ними, встановлення художньої ролі в тексті, повна оцінка літературного джерела на основі комплексного осмислення часопросторової системи, її художньої спрямованості (рівень **синтезу**).

Пообразний шлях: під час **аналізу** увага звернена до персонажів, відбувається опрацювання кожного із них (у загальному плані – це виділення внутрішніх якостей та засобів їх зображення; більш детально: осмислення сутності та художнього вираження психологічних структур особистості, її ціннісно-цільових пріоритетів, статусних ролей, вчинкових проявів, етапів розгортання художньої біографії, в системі "виклик – відгук", зв'язків персонажа з сюжетом, хронотопом, проблематикою, жанром, стилем, світоглядною позицією автора), проведення зіставлень між образами, дослідження групових проявів героїв; **синтетична** робота присвячена узагальненню психологічного та поведінкового портрету героя відповідно до застосованого дослідницького підходу під час аналізу, художньої ролі персонажа у творі, порівняльних та групових характеристик, поясненню значення системних зв'язків між персонажами для художньої цілісності тексту.

Словесно-образний шлях: аналіз – виділення мовно-образних конструкцій, що відіграють важливу семантичну роль, пояснення їх значення, здійснення художньо-естетичної класифікації, виявлення інших авторських способів реалізації встановленого змісту; на етапі **синтезу** відбувається комплексна оцінка всієї словесної структури тексту з погляду як змістоутворення, так і естетичної виразності.

Проблемно-тематичний шлях: аналітична діяльність полягає в структуруванні проблемно-тематичного поля тексту (означення окремих тем та проблем, їх сутності в авторській інтерпретації), дослідженні етапів та способів розгортання, засобів вираження, особливостей вирішення, зв'язків з іншими складовими тексту – сюжетом, хронотопом, персонажами, мовою, жанром, стилем; **синтетична** – в підсумковій оцінці кожної теми або проблеми, проблемно-тематичного змісту всього літературного матеріалу, художніх способів його втілення, у цілісному осмисленні тексту на основі виконаної роботи.

Філософський шлях: аналіз полягає в осягненні учнями змісту художнього твору на основі концептів певної філософської системи, її авторської версії, встановлення засобів художньої виразності, використаних із метою реалізації

філософських поглядів письменника; його "оптимальний варіант – організація діалогу, у якому беруть участь "елемент творчості певного письменника і елемент системи певного мислителя" [4, с. 70]; **синтез** необхідний як спосіб остаточного встановлення філософського потенціалу художнього твору, ствердження або заперечення його співвіднесеності з певною філософською системою.

Ідеаційно-концептуальний шлях: з допомогою **аналізу** відбувається встановлення ідеаційно значущих парадигм художнього твору за основними концептуальними рівнями "Космос", "Бог", "Людина", "Суспільство", "Нація", дослідження їх змістового потенціалу та засобів образного вираження; **синтез** варто використовувати з метою узагальнення авторських світоглядних уявлень, цілісного означення ідеаційно-концептуального наповнення літературного матеріалу, його образної специфіки.

Жанровий шлях: під час **аналізу** відбувається дослідження тексту крізь призму його жанрових ознак: виділення відповідних властивостей, з'ясування їх художньо-естетичної ролі, участі у вираженні ідейно-тематичного потенціалу художнього твору; сфера застосування **синтезу** – узагальнення жанрових параметрів тексту, авторських особливостей їх втілення, виведення законів жанроутворення, узагальнення ролі жанрових властивостей у вираженні ідейно-тематичного змісту конкретного твору.

Структурно-стильовий шлях: межі **аналізу** полягають у визначенні стильових домінант художнього твору, дослідженні авторських способів їх художнього втілення, впливу на змістову та формальну сторони художнього матеріалу; **синтез** дозволяє узагальнити стильову природу тексту, установити контекстний зв'язок з художніми тенденціями у світовій та національній літературах, здійснити узагальнення змісту та форми крізь призму названих властивостей.

У разі **вивчення історико-літературних та біографічних матеріалів** на основі **хронологічно-тематичного шляху** названі методи набирають такої специфіки: **аналіз** – це виділення ключових хронологічних рамок (дат і подій), а також фактів та тем історико-літературного процесу чи життєвого шляху митця, осмислення їх ролі в розвитку мистецтва слова в цілому чи письменницької особистості зокрема; **синтез** допомагає узагальнити феномен літературної доби, неповторність творчих проявів художника слова.

Методи навчання за рівнем самостійної розумової діяльності

Методи, що забезпечують логіку пізнавальної діяльності, взаємодіють із такими, що активізують різні рівні самостійної розумової діяльності людини. Зокрема, аналіз і синтез не можуть відбутися без створення проблемних ситуацій, у процесі їх застосування є важливим не тільки осмислення, але й відтворення засвоєного матеріалу. Учені-дидакти називають **евристичний, дослідно-пошуковий та репродуктивний методи**, які, безперечно, мають свої межі та особливості використання на уроках літератури.

Евристичний метод (проблемного викладу) передбачає, що учні опиняються в ситуації, коли треба вирішувати певні проблеми: здійснювати дослідження художнього тексту, з'ясовувати незрозуміле, давати оцінку, приймати самостійні рішення, висловлювати власні думки, судження, припущення, погоджувати або не погоджуватися з тим, що говорять інші учасники навчального процесу, критично ставитися до зображеного письменником, до оцінок художніх явищ, здійснених представниками літературознавства. "У закінченому вигляді проблемне навчання як структура навчального процесу є системою взаємопов'язаних між собою і таких, що постійно ускладнюються, навчальних ситуацій, у процесі яких учень під керівництвом учителя оволодіває змістом предмета, способами його вивчення..." [2, с. 11].

Проблемність є наслідком необхідності виявляти змістовий, світоглядно-філософський та естетичний потенціал літератури. У такий спосіб евристичний метод взаємодіє із **дослідно-пошуковим**, який забезпечує можливість здійснювати текстуальну роботу – основний вид діяльності в процесі освоєння учнями шкільного літературного курсу. "Проблемне запитання стимулює рух аналізу, його привабливість для учня" [2, с. 51].

Проблемні ситуації завжди створюються з допомогою евристичних запитань або завдань, які, власне, й надають їм такої якості.

Застосування обох неможливе без **репродуктивного методу**, оскільки, перш ніж аналізувати, учні повинні засвоювати та відтворювати художню, теоретичну, історико-літературну, біографічну інформацію, знання і використання якої забезпечує оцінну діяльність на уроці. Важливе значення цього методу в стимулюванні наочно-образного мислення школярів, що відбувається в процесі **творчого читання** (один із головних способів репродукування).

Методи навчання за рівнем самостійної розумової діяльності також пов'язані з основними шляхами аналізу літературного твору. У кожному випадку вони набувають особливого характеру відповідно до характеру здійснюваного дослідження.

Подієвий шлях: репродуктивний метод застосовується для засвоєння і відтворення учнями фабули, змісту основних сюжетних епізодів, інших складових сюжетотворення (експозиції, зав'язки, розвитку дії, кульмінації, розв'язки), різних художніх елементів, які проявилися в процесі розвитку сюжету; **евристика** з'являється під час здійснення **дослідно-пошукових** дій на рівні художнього сюжету, як необхідність осмислювати та давати самостійну оцінку зображеним подіям та іншим художнім елементам, з ними пов'язаними.

Композиційний шлях: учні репродукують зміст композиційних частин тексту, представлені в них сюжетні, словесно-образні та інші художні конструкції; **евристичний** метод полягає у виконанні **дослідно-пошукової** роботи в межах кожної частини, в осмисленні її змістового та формотворчого потенціалу, значення в рамках художнього цілого.

Хронотопний шлях: відбувається репродукування художніх елементів, що вказують на часопросторову організацію зображеного (здебільшого це відтворення позасюжетних елементів), подієвого та образного наповнення кожного хронотопу; завдання **евристичного** характеру полягають у необхідності визначати та структурувати хронотопи твору, здійснювати їх аналіз, визначати зв'язки між ними, художню роль у літературному тексті.

Пообразний шлях: рівень репродукції – це відтворення різноманітних художніх деталей (портретних, вчинкових, мовленнєвих, оціночних, рольових, жанрових, стильових та ін.), із допомогою яких зображено персонажів; **евристичний** метод – індивідуальна характеристика (**пошукова** діяльність, спрямована на визначення проявів літературних героїв, осмислення способів їх художнього втілення, психологічна оцінка, визначення концептуальної ролі в літературному творі), порівняльна характеристика (встановлення спільних і відмінних рис характеру та зовнішніх проявів героїв, оцінка персонажів на цій основі), групова характеристика (виявлення спільних рис, що об'єднують персонажів, узагальнення групових властивостей, оцінка груп героїв, індивідуалізація персонажів у межах груп, визначення концептуальної ролі групових зображень у тексті).

Словесно-образний шлях: для репродукування обираються словесно-образні конструкції, які мають важливе ідейно-тематичне навантаження, яскравий або й афористичний вигляд; **евристичного** спрямування робота набуває тоді, коли відбувається інтерпретація змісту цих конструкцій, встановлюються їх зв'язки з іншими елементами змісту та форми, вплив на ідейно-тематичне навантаження тексту.

Проблемно-тематичний шлях: учні повинні репродувати ті художні зображення твору, які допомагають розгорнути його проблемно-тематичне поле; завжди **евристичного** характеру набуває сам процес дослідження тем та проблем літературного матеріалу (їх визначення, простеження процесу постановки, розвитку та вирішення, виявлення ролі в цьому ролі різних змістових та формальних елементів, узагальнення концептуального змісту художнього твору).

Філософський шлях: для репродукції слід узяти ті художні фрагменти тексту, у яких насамперед реалізовано філософські погляди автора, забезпечено їх унаочнення з допомогою засобів художньої виразності; **евристичного** характеру завжди набирає аналіз філософського потенціалу тексту, його втілення з допомогою порушених тем та проблем, інших засобів словесного мистецтва, співвіднесення філософського змісту художнього джерела із певними філософськими системами, встановлення точок дотиків або ж неузгоджень.

Ідеаційно-концептуальний шлях: репродукування повинні зазнавати художні елементи твору, позначені ідеаційною стратегією письменника, тобто ті, що

допомагають виразити ідею Космосу, Бога, Людини, Суспільства, Нації; **евристичний** метод з'являється під час визначення ідеаційно-концептуальної спрямованості тексту, авторських розумінь названих ідей, виявлення ролі художніх засобів у втіленні світоглядної стратегії письменника.

Жанровий шлях: репродуктивний метод дозволяє учням сприйняти структурні елементи тексту, необхідні для усвідомлення його жанрової природи; **евристичний** – забезпечити **дослідницьку** роботу із визначення та осмислення засобів жанроутворення, їх впливу на авторську концепцію зображеного.

Структурно-стильовий шлях: репродукування підлягають художні особливості тексту, що відповідають природі актуального для творчості письменника стилю; **евристичний** характер має **дослідно-пошукова** діяльність, необхідна для виявлення у творі стильових рис, визначення особливостей використання письменником стильового підходу до зображення дійсності, узагальнення стильових пріоритетів автора.

У процесі вивчення історико-літературних та біографічних джерел **репродуктивний метод** – це засвоєння і відтворення відповідної інформації, поданої в готовому вигляді на основі **хронологічного або ж тематичного шляхів**. **Евристичний метод** допомагає створити проблемні ситуації, коли учні осмислюють феномени письменника або літературного періоду, дають їм оцінку, при цьому самостійно **хронологізують** чи **тематизують** історико-літературні та біографічні матеріали, виділяють необхідні для цього факти, аргументують результати **дослідно-пошукової** роботи.

Отже, тільки встановивши взаємозалежність між шляхами аналізу, методами навчальної діяльності та типологічними структурами заняття, можна окреслити сутність кожного з них під час безпосереднього вивчення конкретного навчального матеріалу.

Література

1. Кудряшов Н. И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы / Н. И. Кудряшов. – М. : Просвещение, 1981. – 190 с.
2. Маранцман В. Г. Проблемное изучение литературного произведения в школе / В. Г. Маранцман, Т. В. Чирковская. – М. : Просвещение, 1977. – 206 с.
3. Ситченко А. Л. Навчально-технологічна концепція літературного аналізу / А. Л. Ситченко. – К. : Ленвіт, 2004. – 304 с.
4. Токмань Г. Л. Методика викладання української літератури в старшій школі: екзистенціально-діалогічна концепція / Г. Л. Токмань. – К. : Міленіум, 2002. – 320 с.
5. Фіцула М. М. Педагогіка / М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2007. – 560 с.
6. Шевченко З. О. Основні методи вивчення літератури / З. О. Шевченко // Наукові основи методики літератури / за ред. Н. Й. Волошиної. – К. : Ленвіт, 2002. – 344 с.